

ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄԱՐՈՒԹՅԱՆ

ՏԱՅՔԻ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԳՐԱՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բանալի բառեր՝ Տայք, Տայքի ճարտարապետական հուշարձաններ, հայ-վրացական ճարտարապետական առնչակցություններ, Կարսի մարզ, Արդահան, Թուրքիա, Ջանաշիա, Նիկոլայ Տոկարսկի, Տիրան Մարուլյան:

Համառոտ ամփոփում. Հոդվածում անդրադարձ է արված Մեծ Հայքի Տայք աշխարհի միջնադարյան պատմությանը, Հայաստանի առաջին Հանրապետության և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմին հաջորդող տարիներին Տայք աշխարհի մաս կազմող Կարսի մարզի պատկանելության հարցին, ինչպես նաև Տայքի ճարտարապետական ժառանգության ուսումնասիրության որոշ հարցերի: Նիկոլայ Տոկարսկու 1946 թ. լույս տեսած «Архитектура древней Армении», ապա և Տիրան Մարուլյանի 1972 թ. լույս տեսած ու անմիջապես ոչնչացված «Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները» գրքի, ինչպես և Տայքին նվիրված գլուխներ պարունակող Մարուլյանի մյուս գրքերի ճակատագրերի քննության օրինակով, նաև Մարուլյանի անտիպ հուշերի հիմամբ, դիտարկվում են խորհրդային և խորհրդահայ գրաքննության, այդ գրքերի հետ առնչվող ճարտարապետների մոտեցումները:

Տայքի ճարտարապետական հուշարձանների ուսումնասիրությունն ունի շուրջ մեկուկես դարի պատմություն և մաս է կազմում հայ-վրացական ճարտարապետական առնչակցությունների պատմության: Գիտականից զատ այն ունի նաև քաղաքական նշանակություն, ինչը մասնագիտական հրապարակումներում ուղղակիորեն չի շոշափվում, սակայն հարկ եղած դեպքում մեջտեղ է բերվում թե՛ հետազոտողների, թե՛ քաղաքական ու հասարակական գործիչների կողմից: Բանն այն է, որ պաշտամունքային կառույցների (որոնք խորհրդային տարիներին դիտարկվում էին լոկ որպես հուշարձաններ) որոշակի մշակույթի մաս կազմելու գործոնը նշանակալի չափով անդրադարձն է այն իրողության, թե ինչպիսի էթնիկական կազմ ունենա այս կամ այն երկրամասի բնակչությունը քննության առարկա կառույցների ի հայտ գալու ժամանակ, որոշակի առումով նաև հետագա դարաշրջաններում:

Տայքի պարագայում խնդիրը բարդանում է նրանով, որ իր պատմության ինչ-որ հատվածում այդ երկրամասի իշխող վերնախավը, ժամանակ անց՝ նաև բնակչության մի որոշակի հատվածը, ինչ-ինչ պատճառներով գերապատվություն է տալիս քրիստոնեության քաղկեդոնական, կամ, ավելի ճիշտ ձևակերպ-

մամբ՝ ուղղափառ ճյուղին, որն այդ ժամանակներում գերիշխողն էր Բյուզանդական կայսրության մեջ, նաև հարևան վրացական իշխանություններում¹։

Տայոց աշխարհի համար ճակատագրական այդ ժամանակներից շուրջ ութինը դար անց՝ 1877-78 թթ. նրա տարածքի մոտ մեկ երրորդը ներառվում է քրիստոնեական հզոր կայսրության մեջ՝ դառնալով նորաստեղծ Կարսի մարզի (1881 թվականից՝ Արդահանի, Կաղզվանի, Կարսի և Օլթիի օկրուգներ (շրջաններ) վարչատարածքային բաժանումով) մի մասը² (տե՛ս ներդիր, նկ. 1)։ Չնայած Կարսի մարզը պաշտոնապես երևանի նահանգի մաս չէր կազմում, սակայն ընկալվում էր որպես այդպիսին։ Այդ իսկ պատճառով բնավ պատահական չէր, որ անգլիական զինվորական հրամանատարության մի շարք ձեռնարկումների հետևանքով 1919 թ. ապրիլի 23-24-ին Կարսի մարզի մի զգալի հատվածը միացվեց Հայաստանի Հանրապետությանը³ և մայիսից ստացավ Վանանդի նահանգ անվանումը։ Նախկին Կարսի մարզի մաս կազմող հյուսիսային Արդահանն անգլիական-հայկական-վրացական փոխադարձ համաձայնությանը, անցավ Վրաստանին, իսկ Օլթին գործնականում մնաց թուրքերի տիրապետության տակ, թեպետ անգլիացիները, մինչև Կարսի մարզից հեռանալը, մտադիր էին այն միացնել Բաթումի մարզին։ Սակայն Վրաստանի մենշևիկյան կառավարությունը, չբավարարվելով Հյուսիսային Արդահանով, շարունակ ոտնձգություններ էր կատարում Արդահանի շրջանի հարավային հատվածի նկատմամբ⁴։ Շիրակ Թորոսյանի համոզմամբ, դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ հավակնելով Արդահանին, ինչպես նաև նրանից դեպի հարավ-արևմուտք ընկած Օլթիի գավառին և վերջինիս հարող էրզրումի վիլայեթի Թորթում, Սպեր և Բաբերդ գավառներին, Վրաստանը լայն ճակատով դուրս էր գալիս դեպի

¹ Հարցի շուրջ մանրամասն տե՛ս **Н. Я. Март**, «Аркау́н, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкидонитах», в кн.: *Н. Я. Март, Кавказский культурный мир и Армения*, составитель и редактор тома **П. М. Мурадян**, Ереван: «Гандзасар» богословский центр, 1995, с. 209-276, **Պ. Մ. Մուրադյան**, ««Պատմութիւն Պղնձէ Բաղաբի» գրույցի հայկական և վրացական պատումների և նրանց փոխհարաբերության շուրջ», *ԲՄ*, 6, 1962, էջ 249-262, **В. А. Арутюнова-Фиданян**, *Армяне-халкидониты на восточных границах Византийской империи (XI в.)*, Ереван, Айастан, 1980, **Տիրան Մարոսյան**, *Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում*, Երևան, «Մուլնի» հրատ., 2003, էջ 238-246: Հարցի ֆինանսումը տե՛ս նաև **Հարոսյան Մարոսյան**, «Տայֆի հուշարձանների շուրջ. հեռուստատեսային մի թողարկման հետևերով», *Ազգ-Մշակույթ*, 5 մարտի 2011 թ., թիվ 4:

² Տե՛ս «Կարսի մարզ», *ՀՄԷ*, հ. 5, Երևան, 1979, էջ 346, ֆարսեզը՝ էջ 368-ից հետո՝ ներդիրում:

³ **Գ. Հ. Պետրոսյան**, «Կարսի խնդիրը և նրա շուրջ ծավալված պայքարը (1918 թ. դեկտեմբեր – 1919 թ. ապրիլ)», *Բե՛Հ*, 2004, թիվ 3, էջ 34:

⁴ Տե՛ս **Շիրակ Թորոսյան**, «Կարսի մարզի միացումը Հայաստանին և Արդահանի շուրջ հայ-վրացական տարակարծությունների սկզբնավորումը (1919 թ. հունվար-ապրիլ)», *21-րդ դար*, 2016, թիվ 3, էջ 109:

Լազիստան, որ լազ բնակչությանը համարում էր էթնիկ վրացի և ձեռք էր բերում փրկվող Օսմանյան կայսրության Սև ծովին առափնյա մի պատկառելի տարածք՝ Բաթումից գրեթե մինչև Տրապիզոն: Այդ կերպ Վրաստանը Հայաստանին զրկում էր սեփական ծովային ելքի հնարավորությունից, վերջինիս գցում հաղորդակցական (տարանցիկ) լիակատար կախվածության մեջ, ձեռք բերում հսկայական առևտրատնտեսական առավելություններ⁵: Այսպիսով, ինչպես նկատում է հետազոտողը, հայ-վրացական հարաբերություններում Արդահանի գավառի շուրջ ծայր առավ մի նոր հակասություն, որը շարունակվեց մինչև հանրապետությունների կործանումը⁶: 1920 թ. աշնանը Կարսի մարզը օկուպացվեց քեմալական Թուրքիայի կողմից:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին ԽՍՀՄ ղեկավարությունը բարձրացրեց Թուրքիայի արևելյան որոշ տարածքներ Խորհրդային Հայաստանին և Խորհրդային Վրաստանին վերադարձնելու հարցը⁷: Ընդ որում, հիմնավորումները հետևյալ բնույթի էին. խնդրո առարկա տարածքները «անարդարացի ձևով էին խլվել Խորհրդային Միությունից»⁸, «Հայերը Խորհրդային Միությունում իրենց նեղված (վիրավորված) են զգում [տարածքային առումով]»⁹, տարածքները Հայաստանին վերադարձնելու պարագայում աշխարհի տարբեր երկրներում բնակվող շուրջ մեկ միլիոն հայերը կկարողանան վերադառնալ հայրենիք¹⁰: 1945 թ. օգոստոսին Պոտսդամի կոնֆերանսում Ստալինի հնչեցրած ձևակերպումում նշվում էր. «...Կարսի շրջանը, որը մինչև պատերազմը [Առաջին համաշխարհային] գտնվում էր Հայաստանի կազմում, և Արդահանի շրջանը, որը մինչև պատերազմը գտնվում էր Վրաստանի կազմում»¹¹:

Նախկին Կարսի մարզի ապագա պատկանելության հարցը տարբեր ձևակերպումներով արծարծվում էր դիվանագիտական տարամակարդակ շփումներ-

⁵ **Շիրակ Թորոսյան**, «Արդահանի խնդիրը հայ-վրացական հարաբերություններում (1920 թ. հունվար-օգոստոս)», ԲեՀ. Միջազգային հարաբերություններ, քաղաքագիտություն, 2014, քիվ 2, էջ 3-4:

⁶ **Շիրակ Թորոսյան**, «Կարսի մարզի միացումը Հայաստանին», էջ 109:

⁷ Հարցը հանգամանորեն դիտարկված է մի շարք հրապարակումներում, որոնցից վերջին տարիներին լույս տեսած առավել ամբողջականները հետևյալներն են. **Джамиль Гасанлы**, СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне (1939-1953 гг.), Москва: изд-во «Центр Пропаганды», 2008: **Քրիստինե Մելոնյան**, ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները. Հայկական հարցը, սևծովյան նեղուցների խնդիրը և դաշնակից պետությունները (1945-1947 թթ.), Երևան, Հեղինակային հրատ., 2013:

⁸ “Запись беседы Народного комиссара иностранных дел СССР с Министром иностранных дел Великобритании,” в кн.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.* Ред. **А. Киракосян**, Ереван: изд-во «Тигран Мец», 2010, с. 257.

⁹ Նույն տեղում, էջ 256-257:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 258:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 262:

րում, սակայն մեկ-երկու կարևոր, ուղենշային հրապարակումներով այն տեղ է գտնում նաև Վրաստանի ու Հայաստանի հասարակական-քաղաքական կյանքում: Բնութագրական է, որ սկզբից ևեթ այն տարբեր դրսևորումներ ունեցավ երկու հարևան երկրներում:

Հայաստանի և հայկական Սփյուռքի պարագայում, 1945-1947 թթ. գերակշռում էր հարցը խորհրդային ղեկավարությանն ու միջազգային կազմակերպություններին ուղղված դիմումներում (ՀԿԿ ԿԿ-ի առաջին քարտուղար, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս)¹², հուշագրերում, խնդրագրերում, ուղերձներում, տեղեկանքներում¹³ և քաղաքական ելույթներում արծարծելու կերպը: Դրանցից միայն մեկի մասին հաղորդագրություն հրապարակվեց «Սովետական Հայաստան» օրաթերթում 1945 թ. հունիսի 13-ի համարի առաջին էջում¹⁴: Այդ հայտարարության մեջ նշվում էր, որ «հասել է ժամանակը, որ թյուրքական տիրապետության տակ տառապող Հայաստանի մասը միացվի Հայկական Սովետական Ռեսպուբլիկային, որը հնարավորություն կտար հայրենիք վերադառնալու մեկուկես միլիոն հայերի, որոնք արտասահմանում են գտնվում թուրքական տիրապետությունից փախչելու հետևանքով»: Պատմական Հայաստանը նկատի ունենալով, մեկ նախագասությունը միայն նշվում էր, որ այդտեղ իրենց հայրենիքում «ապրել են մեր նախահայրերը անհիշելի ժամանակներից ի վեր, և որտեղ մենք ինքներս ենք ապրել մինչև առաջին համաշխարհային պատերազմը»: Կարևոր ուղերձ-ակնարկ էր պարունակվում նաև հետևյալ տողերում. «Թյուրքական տիրապետության տակ այս կամ այն ժամանակ գտնված քրիստոնյա բոլոր ժողովուրդներից միայն հայերն են, որ իրենց հարազատ հողերը դեռ չեն ազատագրել Թյուրքիայից»:

¹² Յանկը (1946 թ. փետրվարի 23-ի դրությամբ) տե՛ս Բետկյալ փաստաթղթում. «Справка НКВД Армянской ССР «Обращения зарубежных армянских организаций к руководителям великих держав и конференций Объединенных Наций по вопросу присоединения армянских земель в Турции к Советской Армении»,» в кн.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.*, с. 90-94: Յանկի վերլուծությունը (1946 թ. մայիսի 13-ի դրությամբ) տե՛ս նույն տեղում, էջ 153-162: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ընտրության առթիվ էջմիածնում 1945 թ. հունիսին հրավիրված Ազգային եկեղեցական ժողովի դիմումը Ստալինին տե՛ս **Գաբրիել Լազեան**, *Հայաստան եւ Հայ դատը հայ և ուրա յարաբերութիւններու լոյսին տակ*, Երևան, «Արամա» հրատ., 1991, էջ 349-353:

¹³ Տե՛ս «Докладная записка Министра иностранных дел Армянской ССР С. К. Карапетяна заместителю министра иностранных дел СССР С. И. Кавтарадзе «О бывших армянских территориях, отошедших к Турции и о возможностях возвращения на родину армян, проживающих за рубежом»,» в кн.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.*, с. 63-90: Տե՛ս նաև **Քրիստինե Մելոնյան**, *ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները*, էջ141-164:

¹⁴ ««Ամերիկայի հայ ազգային խորհրդի» դեկլարացիան», *Սովետական Հայաստան*, 13 հունիսի 1945 թ., թիվ 118:

Սպասվելիք հայրենադարձության գործոնով էր հիմնավորում հայկական տարածքների վերադարձի անհրաժեշտությունը նաև Հայաստանի կուսակցական ղեկավարը, ով բարձրաձայնեց (հանրայնացրեց) խնդիրը միայն մեկ անգամ, 1946 թ. փետրվարի 1-ին, երևանում, և այն էլ նախընտրական կամպանիայի շրջանակներում արտասանված ճառում, որը երկու օր անց հրատարակվեց «Սովետական Հայաստան» և «Коммунист» օրաթերթերում, այսինքն՝ տեղական, հանրապետական մամուլում¹⁵: Պահանջի ձևակերպումները հետևյալ բնույթի էին. «... Արտասահմանյան հայերի թիվը մոտ մեկ միլիոն է: Իհարկե, մենք բոլորին չենք կարողանա ընդունել Հայաստանի ներկայիս տերիտորիայում: Ամենաուշագիր հաշվարկումով... մենք առաջիկա տարիներում Հայաստանի ներկայիս տերիտորիայում կարող ենք ընդունել մաքսիմում 350-400 հազար մարդ: Այնինչ ցանկացողները շատ ավելի շատ են: Մենք ինչպես պետք է վարվենք մնացածների հետ: Մնացած 500-600 հազար հայերին ընդունելու համար, մենք հարց ենք դնում, որ Սովետական Հայաստանին վերադարձվեն Թյուրքիայի կողմից զավթված հայկական մարզերը [ընդգծումը մերն է – Հ. Մ.]», «Թյուրքիայի կողմից բռնի կերպով զավթված այդ [Ղարսի և Արզահանի օկրուգները] և մյուս հայկական մարզերը վերադարձնելու վերաբերյալ հայերի պահանջը արդարացի պահանջ է», «Եվ միայն դրանից [օրինական պահանջների բավարարումից] հետո մենք կարող կլինենք հայտարարել, որ պայմաններ ենք ստեղծել արտասահմանում գտնվող և իր ժամանակին իր հայրենի հարազատ հողերից Թյուրքիայի կողմից վտարված բոլոր հայերին վերադարձնելու համար»: Հայկոմկուսի ղեկավարն իր խոսքում անդրադառնում է նաև XX դարասկզբի իրադարձություններին, քննարկելով Թյուրքիայի վարչապետ Սարաջօղլուի հայտարարությունը մամուլի համար, ուր շոշափվում էր

¹⁵ «Պիոթյան Սովետի երևանի ընտրական օկրուգի ընտրողների ժողովը: Ընկ. Գր. Հարությունյանի հաղթից», *Սովետական Հայաստան*, 3 փետրվարի 1946 թ., թիվ 29: «Общее собрание избирателей Ереванского избирательного округа. Из речи тов. Арутюняна Гр. А.», *Коммунист*, 3 февраля 1946 г., № 29: ճառին անդրադարձ եղավ նաև «Պրավդայում», սակայն երկրորդ էջի ստորին ձախ անկյունում, այսինքն՝ ամենաչերևացող տեղերից մեկում, իսկ մեզ հետաքրքրող հարցը շոշափված էր ընդամենը մեկ նախադասությամբ. “Весь армянский народ ставит вопрос о возвращении Советской Армении армянских земель, насильственно захваченных Турцией” («Ողջ հայ ժողովուրդը հարց է բարձրացնում՝ Թյուրքիայի բռնագրաված հայկական տարածքները հորհրդային Հայաստանին վերադարձնելու մասին», տե՛ս “В столице Армении,” *Правда*, 5 февраля 1946 г.: Քիչ ավելի շատ մակերես էր նվիրված, սակայն նույնպես չերևացող տեղում (երրորդ էջի ստորին ձախ անկյունում) Հայկ. ԽՍՀ ԳԱ. թղթակից-անդամ Ալեխեյ Զիվելեգովի Մոսկվայում, ԽՍՀՄ Ժողովուրդներին կից գործող բարձրագույն դպրոցների կոմիտեի լեկցիոն դահլիճում կարդացած հրապարակային դասախոսությամբ, որը վերնագրված էր «Հայաստան և Թյուրքիա»: Հրապարակման մեջ Հայաստանին իր պատմական հողերի վերադարձի անհրաժեշտությունը կրկին պայմանավորվում էր հայրենադարձության գործոնով: Տե՛ս “Армения и Турция,” *Правда*, 22 февраля 1946 г.:

1918 թ. իրադարձությունների գնահատականը (այդ թվում այսպես կոչված «հանրաքվեն» Կարսում և Արդահանում), նշում է Թյուրքահայաստանի մասին դեկրետը, նաև Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագիրը, հընթացս «շնորհակալության խորին զգացմունքն» է հայտնում «հայ ժողովրդի փրկարար Իոսիֆ Վիսսարիոնովիչ Ստալինին», նշում է «ռուսները որպես հայ ժողովրդի իսկական բարեկամներ» հանգամանքը, և այլն: Իր խոսքի ավարտական մասում Գրիգոր Հարությունյանն ասում է. «Հայ ժողովուրդը, որն այնպես ակտիվորեն մասնակցել է Թյուրք կառավարության ագրեսիայի դեմ մղվող պատերազմներին, հայ ժողովուրդը, որն այնպես արիաբար մարտնչել է Հայրենական մեծ պատերազմում ֆաշիստական Գերմանիայի դեմ, հավատացած է, որ նրա արդարացի պահանջները այս անգամ արդեն կբավարարվեն: Սովետական Միության ժողովուրդների պաշտպանությամբ, Միութենական կառավարության պաշտպանությամբ, մենք կհասնենք մեր օրինական պահանջների բավարարմանը»:

Վրաստանի պարագայում որդեգրվեց այլ մոտեցում: 1945 թ. ամռանը հանրապետության կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության կենտկոմի առաջին քարտուղար Կանդիդ Չարկվիանին հարցը քննարկեց հանրապետության ղեկավարության հետ, ինչից հետո գիտական հաստատությունների առջև խնդիր դրվեց պատրաստել պատմաազգագրական ու աշխարհագրական տեղեկանք, որտեղ կհիմնավորվեր Բաթումի օկրուգի հարավային հատվածի, Արդվինի, Արդահանի և Օլթիի շրջանների բացարձակ պատկանելությունը վրաց ժողովրդին: Դրանից հետո Վրացական ԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Գեորգի Կիկնաձեն նամակով դիմում է ԽՍՀՄ ներքին գործերի ժողկոմ Լավրենտի Բերիային, ապա և ինքն է մեկնում Մոսկվա: Վրացական կողմի նամակում նաև բողոք էր հայտնվում, որ Հայաստանի ներկայացրած տեղեկանքի հիման վրա ԽՍՀՄ փոխարտգործնախարարի կազմած տեղեկանքում Արդահանի և Օլթիի շրջանները նախատեսվում է միավորել Հայաստանին¹⁶: 1945 թ. սեպտեմբերի 4-ին Գ. Կիկնաձեն յոթ կետից բաղկացած մեկ այլ տեղեկանք (“К вопросу о грузинских территориях, включенных в состав Турция”) է ներկայացնում ԽՍՀՄ արտգործնախարար Վյաչեսլավ Մոլոտովին և երկու փոխարտգործնախարարներին՝ Անդրեյ Վիշինսկուն ու Վլադիմիր Գեկանոզովին: Դրանում առաջարկվում էր Վրաց. ԽՍՀ-ին միացնել նախկին Բաթումի օկրուգի հարավային մասը, Արդահանի, Արդվինի և Օլթիի օկրուգները¹⁷: Այդ տեղեկանքին կցվում էր 14-էջանոց մեկ այլ տեղեկանք (վերնագրված “Об отторгнутых Турцией грузинских провинциях”), կազմված ակադեմիկոս Սիմոն Զանաշիայի (որը Վրացական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի

¹⁶ Մանգամասն տե՛ս Джамиль Гасанлы, СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне, с. 267-268:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 269:

փոխնախագահն էր) կողմից: Սրա պատմական մասը, կարելի է ասել, նույնական էր ստորև դիտարկվող երկու վրաց ակադեմիկոսների նամակի հետ¹⁸:

Հայաստանի ու Վրաստանի հանրության համար փակ այս անցուդարձին հետևում է որակապես այլ քայլ՝ խնդրի հանրայնացում (սակայն միանգամայն տարբեր կերպ) թե՛ Վրաստանի, թե՛ ԽՍՀՄ մակարդակով: 1945 թ. դեկտեմբերի 14-ին, ԽՍՀՄ-ի, ԱՄՆ-ի և Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գործերի նախարարների մոսկովյան հանդիպումից (դեկտ. 16-26) երկու օր առաջ Թբիլիսիի «Կոմունիստ» թերթում վրացերեն հրատարակվում է ակադեմիկոսներ Ս. Զանաշիայի և Ն. Բերձենիշվիլու նամակը «Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած մեր օրինական պահանջների մասին» վերտառությամբ¹⁹, որը դեկտեմբերի 20-ին թարգմանվում ու հրատարակվում է ՀամԿ(բ)Կ ԿԿ-ի, ԽՍՀՄ աշխատավորների պատգամավորների խորհուրդների և Կարմիր բանակի բազմամիլիոն տպաքանակ ունեցող մամուլի պաշտոնական օրգաններում՝ «Պրավդա», «Իզվեստիա» և «Կրասնայա Զվեզդա»: «Պրավդայի» պարագայում այն գրավում էր երկրորդ էջի շուրջ երեք քառորդը²⁰: Հոդվածն ամբողջությամբ հեռարձակվում է Մոսկվայի ռադիոյով²¹: Ընդարձակ նամակ-հոդվածում հեղինակները հանգամանալի էքսկուրս են կատարում պատմության խորքերը (հասնելով մինչև մ.թ.ա. II հազարամյակ)²², և պատմականից զատ նաև ազգագրական, քաղաքական, մշա-

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 270-273:

¹⁹ Այդ մասին ընթերցողներին տեղեկացվում է «Պրավդայում» տպագրված հոդվածի ներածական պարզաբանման մեջ. «В тбилисской грузинской республиканской газете «Коммунисти» 14 декабря опубликовано письмо в редакцию академиков Джанашиа и Бердзенишвили под заголовком «О наших законных претензиях к Турции». Ниже приводится перевод этого письма» («Թբիլիսիի հանրապետական վրացերեն Կոմունիստ թերթի դեկտեմբերի 14-ի համարում հրատարակվել է ակադեմիկոսներ Զանաշիայի և Բերձենիշվիլու «Թուրքիայից մեր օրինական պահանջների մասին» վերտառությամբ նամակը: Ստորև բերվում է այդ նամակի թարգմանությունը»), *Правда*, 20 декабря 1945 г., № 301: Բնութագրական է, որ արտգործնախարարների այդ հանդիպման առթիվ բացակայում է որևէ արձագանք Հայաստանից, փոխարենն առկա են երկու հեռագրեր ԱՄՆ-ից, որոնք, ի տարբերություն մամուլի հրատարակման՝ չեն ունեցել հանրային դրսևորում խորհրդային ֆալսֆալսիների համար: Տեխստերը տե՛ս «Телеграммы Армянского Национального Совета в Америке и Американского Комитета за справедливое отношение к Армении Советскому Министров Иностраных Дел в Москве», в кн.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.*, с. 183-184.

²⁰ Ս. **Джанашиа**, доктор исторических наук, действительный член Академии наук Грузинской ССР, **Н. Бердзенишвили**, действительный член Академии наук Грузинской ССР, «Письмо в редакцию газеты «Коммунисти» о наших законных требованиях к Турции», *Правда*, 20 декабря 1945 г., № 301.

²¹ Տե՛ս **Джамиль Гасанлы**, *СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне*, с. 315.

²² Հրնթացս (բայց ոչ ի միջի այլոց) նշվում էր, որ X դարում վրացական տիրապետության տակ են եղել Կարինը, Հարբը, Ապահունիքը, Դերշանը, Տարոնը, Մանազկետը, որ Վրաստանի հարավային սահմանը հասնում էր Վանա լիճ և այլն:

կուլթային ու այլ տվյալներով «հիմնավորում» են իրենց պահանջները Վրաստանի տարածքի մաս կազմող, Թուրքիայի կողմից «1920 թ. վերջին – 1921 թ. սկզբին բռնազավթված Արդահանի, Օլթիի, Արզվինի օկրուգների և Բաթումի օկրուգի հարավային մասի, ինչպես նաև ավելի վաղ գրավված բնիկ վրացական հողերի նկատմամբ»: Նամակում բազմիցս, որպես Հարավային Վրաստանի մաս, հիշատակվում է Տաօ-Կլարջեթին (Տալք-Կղարջքը): Բնութագրական է, որ «յուրահատուկ վրացական ճարտարապետության փայլուն հուշարձանների» շարքում հիշատակվում էին (վրացական տառադարձությամբ) 12 հոգևոր կառույցներ, որոնցից 5-ը Տալքում էին (Բանակ, Խախու, Օշկ, Իշխան²³, Փանասկերտ), Շատբերդն էլ հայկական եկեղեցիներ ունեցող ամրոց-բնակավայր էր Կղարջքում: Նամակ-հոդվածի վերջնամասում վրացի գիտնականները հայտարարում են, որ «Վրաց ժողովուրդը պետք է հետ ստանա իր հողերը, որոնցից նա երբեք չի հրաժարվել և չի էլ կարող հրաժարվել: Մենք նկատի ունենք Արդահանի, Արզվինի, Օլթիի, Թուրթումի, Իսպիրի [Սպերի], Բայբուրթի, Գյումուշ[խ]անեի, Արևելյան Լազիստանի (ներառյալ Տրապիզոնի և Կերասունի) շրջանները, այսինքն՝ [որոնք] Վրաստանից խլված հողերի մեկ մասն են միայն»²⁴: Այսպիսով, առանց Կարսի անունը տալու, այստեղ հիշատակվում են Կարսի մարզի մաս կազմող շրջանները՝ Արդահան և Օլթի:

Այս փաստաթուղթն իր գիտական «հիմնավորվածությամբ» և պաթոսով բնավ համադրելի չէ երկուսուկես ամիս անց հնչած կուսակցական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր Հարությունյանի վերը հիշատակված ճառի առանձին դրվագների հետ: Սա շատ ավելի ուժեղ, ավելի հզոր և ազդեցիկ տեքստ է: Եվ

²³ Պետք է նկատել, որ Օշկվանք, Խախու և Իշխան տաճարները 1878 թ. Բեռլինի պայմանագրով մնացել են Օսմանյան Թուրքիայի կազմում, այսինքն՝ Կարսի մարզի մաս չէին կազմում: Տե՛ս Արկադի Ակոպով, «Օլթիի օկրուգի վարչաժողովրդագրական նկարագիրը 1878-1897 թթ.», Հայոց պատմության հարցեր: Գիտական հոդվածների ժողովածու, քիվ 12, խմբ. խորհուրդ Ա. Մելքոնյան և ուրիշներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, 2011, էջ 208-209:

²⁴ Հասկանալի է, որ այս պահանջները ներկայացվել են Ստալինի գիտությամբ, քանի որ առանց նրա թույլտվության ոչ ոք չէր համարձակվի նման բովանդակությամբ հոդված տպագրել: Տե՛ս Քրիստինե Մելքոնյան, *ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները*, էջ 87: Անուղղակիորեն դա է հաստատում նաև 1945 թ. հոկտեմբերին նույն ակադեմիկոսների՝ Ստալինի հետ հանդիպման փաստը, որի ժամանակ կայացած զրույցները հանգամանալի ներկայացված են Նիկո Բերձենիշվիլու վերջերս ռուսերեն թարգմանված և հանրությանը մատչելի դարձած հուշերի մի դրվագում: Զրույցներում մեծ տեղ է հատկացվել Վրաստանի և տարածաշրջանի պատմության և, փաստորեն, Ստալինի ուղղակի ցուցումներով ձևավորվող պատմաշինարարության հարցերին: Մանրամասն տե՛ս «Сталин, безусловно, был грузинским патриотом...», <http://politforumi.com/rus/1044/niko-berdzenishvili-stumrad-stalintan.html> (22.12.2011); <http://www.kavkazoved.info/news/2012/11/28/berdzenishvili-stalin-bezuslovno-byil-gruzinskim-patriotom.html> (28.11.2012) □ Վերոնշյալ աղբյուրը հուշելու և ֆննարկումների համար շնորհակալություն եմ հայտնում Հարություն Խուրանյանին:

որ պակաս կարևոր չէ ստորագրված է գիտնական-ակադեմիկոսների կողմից: Հայաստանի ղեկավարի խոսքում պատմական հիմնավորման փորձ անգամ չկա՝ մի քանի բառերից ու կիսատ արտահայտություններից զատ²⁵ և շեշտը դրված է գերազանցապես հայրենադարձության գործոնի վրա, որը չի կարող կենսագործվել առանց լրացուցիչ հողերի, մինչդեռ վրաց պարագայում շեշտադրումը լրիվ այլ է՝ այս հողերը պետք է մե՛զ (վրացիներին) վերադարձվեն, քանի որ դրանք հազարամյակներ շարունակ մե՛րն են եղել: Եվ խոսք անգամ չկա ո՛չ ուուս, ո՛չ ԽՍՀՄ ժողովուրդների օժանդակության մասին, ո՛չ էլ հույսեր են կապվում ԽՍՀՄ կառավարության հետ: Հեղինակների վստահությունը՝ ըստ տեքստի, գալիս է միայն ու միայն իրենց խնդրի արդարացիության գիտակցումից: Սա իսկական պահանջատիրական տեքստ է, որին անմիջապես տեղյակ դարձավ ողջ աշխարհը²⁶:

Եթե մինչ այս հրապարակումները Տայքի և նրա ճարտարապետական ժառանգության խնդիրը քննարկվում էր մասնագիտական համեմատաբար նեղ շրջանակներում (Բաքրաձե-Միքելաձե, Թաղաչվիլի, Մառ, Չուբինաշվիլի)²⁷, ապա վրացալեզու և ռուսալեզու այս հոդվածների շնորհիվ այն դարձավ լայն զանգվածներին հուզող քաղաքական հարց²⁸: Ուզում եմ հատուկ շեշտել՝

²⁵ Ձի բացատրվում, որ պատմական հիմնավորման բացակայությունը պայմանավորված էր արդեն իսկ դրա առկայությամբ «Պրավդայում» և հակառակ, կամ, համեմայն դեպս, վիճարկվող թեզեր առաջ քաշելը կնշանակեր հակառակվել երկրի բարձրագույն ղեկավարին: Միաժամանակ պետք է նշել, որ խորհային պատմական հիմնավորումը գրեթե իսպառ բացակայում էր նաև թիվ 13 ծանոթագրության մեջ հիշված Հայկական ԽՍՀ արտաքին գործերի նախարար Սահակ Կարապետյանի ներկայացրած տեղեկանքում:

²⁶ «Նամակին» աշխարհի արձագանքների մասին տե՛ս Джамиль Гасанлы, СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне, с. 321, 328-336:

²⁷ Д. З. Бакрадзе, Статьи по истории и древностям Грузии, СПб., 1887. Приложение к LV-му тому Записок императорской Академии наук, № 1; Н. Я. Марр, “Аркауи, монгольское название христиан, в связи с вопросом об армянах-халкидонитах”; Его же, “Введение,” в кн.: Георгий Мерчул, Житие св. Григория Хандзтийского. Грузинский текст. Введение, издание, перевод Н. Марра. СПб., 1911; Его же, Батум, Ардаган, Карс: исторический узел межнациональных отношений Кавказа, Петроград, 1922; Е. Такайшвили, Источники грузинских летописей. Три хроники, Тифлис, 1900; Его же, “Бана,” в кн.: Материалы по археологии Кавказа, собранные экспедициями Императорского Московского Археологического Общества, вып. XII, под ред. графини Уваровой. Москва, 1909, с. 88-117; Его же, Альбом древнегрузинской архитектуры, Тбилиси, 1924 (на груз. яз.); Его же, Археологическая экспедиция в Кола-Олтиси и Чанглы в 1907 г., Париж, 1938 (на груз. яз.); Г. Н. Чубинашвили, История грузинского искусства, т. 1. Тбилиси, 1936 (на груз. яз.); Г. Н. Чубинашвили, Н. П. Северов, Пути грузинской архитектуры, Тбилиси, 1936.

²⁸ Հանում արդարության պետք է նկատել, որ Տայքի պատմությանն ու որոշ հուշարձաններին նվիրված ֆննարկումներում և ուսումնասիրություններում այդ երկրամասը որպես վրացական տարածք դիտարկելու փորձեր եղել են մինչև 1945 թ. «Պրավդայի» հրատար-

Խորհրդային Միությունում Տալքի հարցն առաջին անգամ հրապարակայնորեն քաղաքականացվեց Վրաստանի գիտական հանրության կողմից (պետական-կուսակցական ղեկավարության պատվերի պայմաններում)²⁹: Անկախ այն հանգամանքից, որ (մեր գնահատմամբ) «Պրավդայում» հրատարակված հոդվածը կառուցված էր կեղծ գիտական հիմքերի վրա, սակայն աստիճանաբար Տալքի (վրացական ձևակերպմամբ՝ Տաօ-Կլարջեթի) հարցը դարձավ նաև Վրաստանի ժողովրդի ազգային ինքնության մաս: Միևնույն ժամանակ «Պրավդայի» հրապարակմամբ նրա բազմամիլիոն ընթերցողներին՝ այսինքն խորհրդային քաղաքացիների մեջ հնարավորություն ստեղծվեց ամրագրելու այն գաղափարը, որ Թուրքիան Վրաստանից է հողեր գրավել և պարտավոր է Վրաստանին հողեր վերադարձնել³⁰: Հայաստանի անունն այս համատեքստում չէր շոշափվում:

Եվ այս հետնախորքի վրա հանկարծ՝ 1946 թ. երևանում, Հայկական ԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության և Ակադեմիայի պրեզիդենտ Հովսեփ Օրբելու որոշմամբ ու խմբագրությամբ հրատարակվում է Ն. Մ. Տոկարսկու «Архитектура древней Армении» ծավալուն՝ շուրջ 400 էջ ու 165 լուսանկարներով ու գծագրերով, 4.000 օրինակ տպաքանակով աշխատությունը: Հեղինակն անդրադառնում է նաև հայ-վրացական ճարտարապետա-

րակումը վերը հիշված Թաղայշվիլու և Չուբինաշվիլու աշխատություններում: Սակայն մի բան է դրա մասին պարզապես նշելը, մեկ այլ բան, երբ այն դառնում է ազգային հայեցակարգի բաղկացուցիչ մաս: Տե՛ս, մասնավորապես, Ս. Միֆեյանի/Գ. Բաբրանի երկրորդ և ե. Թաղայշվիլու աշխատությունը: Տե՛ս *Труды V Археологического съезда в Тифлисе*, под ред. граф. *Уваровой*, Москва, 1887, с. LXXXVIII-LXXXIX; *Е. Такайшвили, Археологическая экспедиция 1917-го года в южные провинции Грузии*, Тбилиси: изд-во АН Грузинской ССР, 1952 (գրքի խմբագիր Ա. Շանիձեն առաջին իսկ էջում նշում է, որ աշխատությունը շարադրվել է 1953 թ.-ից 35 տարի առաջ, այն է՝ 1918 թ.):

²⁹ Վրաց ակադեմիկոսների ներկայացրած տարածային պահանջները կրկնվեցին ուղիղ երկու ամիս անց (Գրիգոր Հարությունյանի խոսքից՝ երեք շաբաթ հետո) Վրացական ԽՍՀ կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության կենտկոմի առաջին ֆուրտուլար Կանդիդ Չարկվիանիի խոսքում. «Но остается неосуществленной одна вековая мечта грузинского народа: восстановление территориальной целостности Грузии. Вне ее границ все еще остаются исконные грузинские земли, районы Артаана (Ардагана), Артвини, Ольты, Тортума, Байбурга, Испира, Гюмюшханэ, Лазистан. Поэтому понятны настойчивые требования грузинской советской общественности о возвращении Грузии отторгнутых от нашей Родины территорий, являющихся колыбелью культуры и государственности грузинского народа,» տե՛ս Կ. Չարկուանի, «25-летие Советской Грузии,» *Правда*, 25 февраля 1946 г.: «Նամակի» պատվեր լինելու հանգամանքը շեշտվում է նաև Ջ. Հասանլիի աշխատությունում, տե՛ս *Джамиль Гасанлы, СССР-Турция: от нейтралитета к холодной войне*, с. 316-317:

³⁰ Արդեն իսկ 1949 թ. վրաց գրող Իլյա Մոսաշվիլին հեղինակում է «Ջրասույզ արված ֆուրեր» («Потопленные камни») վերնագրով պիես, նվիրված Թուրքիայի կողմից Վրաստանից խլված հողերում վրացիների մղած ազատագրական պայքարին: Այդ պիեսի համար հեղինակը 1951 թ. արժանացավ ստալինյան մրցանակի (երկրորդ աստիճան), իսկ գլխավոր դերակատար Ակակի Խոռավան արժանացավ նույն մրցանակի երրորդ աստիճանին:

կան առնչություններին ու դրանով չբավարարվելով, «համարձակվում է» 15 էջ նվիրել Տայքի X դարի ճարտարապետական դպրոցին՝ հոգևոր կառույցների մեջ հիմնականում տեսնելով հայ ճարտարապետության դրսևորումներ³¹ և առաջին իսկ պարբերության մեջ նշելով, որ բնակչության հիմնական զանգվածը կազմում էին քաղկեդոնականություն ընդունած հայերը³² :

Վրաց մասնագիտական (թերևս նաև քաղաքական) շրջանակներում Ն. Տոկարսկու գրքի Տայքին վերաբերող հատվածն առաջին հերթին ընկալվում է իբրև ոսնձգություն «իրենց» տարածքների նկատմամբ: Եվ պատասխանը չի ուշանում: Սակայն այն որակապես տարբերվում էր քննության ենթակա աշխատությունից արդեն իսկ իր վերնագրով. 1947 թ. առանձին գրքուկի (53 էջ, 5.000 տպաքանակով) ձևով Թբիլիսիում լույս է տեսնում ակադ. Ջանաշիայի «Պատմական ճշմարտության խեղաթյուրման մի օրինակի մասին»: Ն. Տոկարսկու «Հին Հայաստանի ճարտարապետությունը» գրքի առթիվ՝ ռուսալեզու աշխատությունը³³: Ակադեմիկոսի՝ Ն. Տոկարսկու գրքին տրվող և անթաքույց կոպտություններ աչքի ընկնող որակումները («պատմության լիկվիդատոր» և այլն) խիստ բնութագրական էին ժամանակաշրջանին: Ընդ որում, գրքուկի էջերի ճնշող մեծամասնությունը՝ շուրջ 80%-ը (էջ 11-53), նվիրված էր Ն. Տոկարսկու աշխատության 15 էջանոց Տայքի հատվածի քննությանը, ավելի ճիշտ՝ մերժմանը³⁴ : Ինչու՞: Թերևս այն պատճառով, որ, ինչպես անթաքույց գրում է «քննադատության» հեղինակը, «[Տոկարսկու] Գրքի «մեխը» փորձ է ամբողջ հարավային Վրաստանը, իր բնակչությամբ և մշակույթով ներկայաց-

³¹ **Н. М. Токарский**, “Тайкская архитектурная школа X в.,” в кн.: **Н. М. Токарский**, *Архитектура древней Армении*, Ереван: изд-во АН Армянской ССР, 1946, с. 200-214: Ն. Տոկարսկու գիրքը՝ լրացված և վերախմբագրված, վերահրատարակվեց 15 տարի անց, սակայն առանց Տայքին նվիրված գլխի: Տե՛ս **Н. М. Токарский**, *Архитектура Армении IV-XIV веков*, Ереван: Армгосиздат, 1961: Այդ մեկնագրության համար 1962 թ. նա ստացավ արվեստագիտության դոկտորի գիտական աստիճան: Թերևս 1970-ական թթ. առաջին կեսին էր, որ նա շարադրեց Տայքի հարտարապետությանը նվիրված իր աշխատությունը (68 էջ տեխտ, 73 լուսանկար և գծագիր), որը լույս տեսավ նրա մահվանից հետո միայն: Տե՛ս **Н. М. Токарский**, *Из истории средневекового строительства в Тайкском княжестве*, отв. ред. **М. М. Асратян**, Ереван: изд-во «Айастан», 1988.

³² Դա հնչում էր հետևյալ կերպ. «Основную массу населения составляли армяне, бывшие здесь исконными приверженцами халкидонитства [...]», **Н. М. Токарский**, *Архитектура древней Армении*, с. 200.

³³ **Акад. С. Джанашиа**, *Об одном примере искажения исторической правды. По поводу книги Н. Токарского “Архитектура древней Армении”*, Тбилиси: изд-во «Заря Востока», 1947.

³⁴ Բնութագրական է, որ Սիմոն Ջանաշիայի գրքույկը չի կորցրել իր այժմեականությունն անգամ մեր օրերում, ինչի վկայությունն է աշխատության արտատպումը վերջերս լույս տեսած հետևյալ ժողովածուում. *Некоторые вопросы истории Грузии в армянской историографии*, научн. ред.: акад. **Давид Мухелишвили**. Тбилиси, 2009, с. 11-64:

նեկ իբրև այլ ազգային [իմա՝ հայկական] աշխարհ»³⁵, «այդ հանրահայտ փաստերի նկատմամբ գործադրվող բռնությունը, դրանց ներկայացնելը հրեշավոր աղավաղման տեսքով, Տոկարսկուն պետք է եղել այլ, ո՛չ գիտական նպատակների համար»³⁶:

1947-ի տարեվերջին Կարսի ու Արդահանի անունը կրկին շոշափվում է խորհրդային կենտրոնական մամուլի՝ «Պրավդայի» և «Իզվեստիայի» էջերում (հոկտեմբերի 28), այս անգամ ՄԱԿ-ում ԽՍՀՄ ներկայացուցիչ Վիշինսկու կողմից³⁷, ու կրկին հնչում է ձևակերպում, որ այդ հողերը վրացական են և պետք է վերադարձվեն վրացական հանրապետությանը, վրաց ժողովրդին: Հատկանշական է, որ խորհրդային քաղաքական գործիչն իր խոսքում որպես հիմնավորում նշում է վրացի երկու ակադեմիկոսների հրապարակումը «Պրավդայում»³⁸: Մինչդեռ հայերի ու Հայաստանի առնչությունն այդ հողերին հանրությանը մատչելի կենտրոնական, պաշտոնական մամուլում, ինչպես նաև պաշտոնական հռետորաբանության մեջ, արդեն չի բարձրաձայնվում:

Փոխարենը, Տոկարսկու գիրքը մեկ տարի անց գրախոսվում է Հայաստանյան գիտնականների կողմից (Բ. Առաքելյան, Վ. Հարությունյան)³⁹ և որակվում

³⁵ С. Джанашиа, *Об одном примере искажения исторической правды*, с. 11.

³⁶ Նույն տեղում, էջ 31:

³⁷ “Речь А. Я. Вышинского на заседании политического комитета Генеральной Ассамблеи 24 октября 1947 г.,” *Правда*, 28 октября 1947 г., № 286.

³⁸ Հառում հղում էր արվում Գլխավոր ասամբլեայում Թուրքիայի ներկայացուցչի [պրն Սարփեր] խոսքին, որը մեղադրում էր ԽՍՀՄ-ին Թուրքիայից որոշ տարածքներ վերցնելուն ուղղված ֆարոզություն իրականացնելու մեջ, «նկատի ունենալով Կարսը, Արդահանը, և [Թուրքիայի ներկայացուցիչը] հղում արեց մոսկովյան մամուլում երկու վրացի ակադեմիկոսների նամակին, որոնք ապացուցում էին, որ հենց այդ հողերը... բնիկ վրացական հողեր են: Դա այնքան համոզիչ է ապացուցված, որ ես խորհուրդ եմ տալիս պրն Սարփերին մեկ անգամ ևս ընթերցել վրացի ակադեմիկոսների (դա Ջանաշիան և Բերձենիշվիլին են, վրացական գիտությունների ակադեմիայի իսկական անդամներ) նամակը, որոնք միանգամայն ակադեմիական ոճով, աղբյուրներին ընդարձակ հղումներ կատարելով [ցույց են տալիս], որ նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Թուրքիան գրավել էր այդ շրջանները, այնուամենայնիվ անխաթար էր թողել իրենց իսկ վրացական անվանումները: 1595 թ. հրապարակվել էր «Վրացական [Գուրջիստանի] վիլայեթի ընդարձակ ռեեստր [դավթար]» փաստաթուղթը, որը ներկայումս պահվում է Վրացական գիտությունների ակադեմիայում, որը, ի թիվս այլ շրջանների, նկարագրում է և այնպիսի [շրջաններ], որպիսիք են Չիլդիրի, Պոցխովի, Փանյակի (Բանա), Արդահանի, որտեղ ապրում են միայն վրացիներ, որտեղ չնչին ֆանակոսթյամբ թուրքեր կան, կամ բնավ չկան: Եվ, այդպիսով, այդ նամակի հեղինակները խաղաղ ձևով, ինչպես և վայել է ակադեմիկոսներին, որոնք, իհարկե, շատ ֆաղափաղական անձինք են, հանդես են գալիս այն բանի օգտին, որ այդ հողերը վերադարձվեն Վրացական հանրապետությանը, վրաց ժողովրդին պատմական, ազգագրական, ֆաղափաղական և այլ հիմքերով: Դա արդարացի է այն պատճառով, որ այդ հողերը վրացական են»: Տե՛ս նաև. **Քրիստինե Մելոնյան**, *ԽՍՀՄ-Թուրքիա հարաբերությունները*, էջ 109-110:

³⁹ **Բ. Առաքելյան, Վ. Հարությունյան**, «Գրախոսություն. Н. М. Токарский, “Архитектура древней Армении,” Издательство Академии наук Армянской ССР, Ереван, 1946,

որպես «բուրժուական նացիոնալիզմին» տուրք տվող աշխատանք⁴⁰, իսկ Տայքի մասով նշվում է, որ «Միանգամայն արատավոր է Տոկարսկու գրքին՝ «Տայքի ճարտարապետական դպրոցը X դարում» խորագիրը կրող գլուխը: Նախ, պետք է ասել, որ հայ ճարտարապետության պատմությանը վերաբերող գրքում այս գլուխն անարդարացի և տենդենցիոզ կերպով է տեղ գտել, որովհետև X դարում Տայքի ճարտարապետությունը հայկական չէր, կամ ինչ-որ ինքնուրույն դպրոց չէր ներկայացնում, ինչպես պնդում է Տոկարսկին (էջ 202), այդ դարում Տայքում և Կղարջքում (Տառ-Կլարջեթ) կարող է խոսք լինել միայն վրացական ճարտարապետական դպրոցի և վրացական ճարտարապետության մասին: Իշխանի, Օշքի, Տբեթի, Խախուլի ճարտարապետական հուշարձանները վրաց ճարտարապետությանն են պատկանում»⁴¹: Գրախոսները եզրակացնում են. «Բերված փաստերը վկայում են, որ հեղինակը չի ցուցաբերել անհրաժեշտ լրջության և պատասխանատվության զգացմունք այսպիսի մի կարևոր բնագավառին նվիրված իր սիստեմատիկ շարադրությունը կազմելիս: Նա չի կարողացել հաղթահարել մեր ճարտարապետության պատմության մի շարք կարևոր պրոբլեմները և, ուր ավելի վատն է, իր զբոսը թույլ է տվել հայկական և վրացական կոլտուրաների հակադրություն և պատմական փաստերի աղավաղում [ընդգծումն իմն է – Հ. Մ.]», «Այս ամենի համար, իհարկե, առաջին հերթին պետք է դատապարտել հեղինակին, սակայն կշտամբանքի են արժանի նաև հրատարակողները»⁴²: Չնայած ամենավերջին նախադասությանը «կշտամբանքի» սլաքներն ուղղվում էին Պատմության ինստիտուտին (որի աշխատակիցն էր Տոկարսկին)⁴³, սակայն պարզ էր, որ խոսքը վերաբերում էր Հովսեփ Օրբելուն, ով հրավիրել էր գրքի հեղինակին Հայաստան և ում անունն էր շեշտված գրքի վերնագրի հաջորդ իսկ էջում: Նկատենք, որ 1947 թ. հունվարին Հովսեփ Օրբելին արդեն ազատվել էր Հայաստանի Գիտությունների ակադեմիայի պրեզիդենտի պաշտոնից սեփական դիմումի համաձայն⁴⁴:

382 страницы, с 96 таблицами», *Տեղեկագիր Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների ակադեմիայի, հասարակական գիտություններ*, 1948, թիվ 2, էջ 79-88:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 80, 81:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 81:

⁴² Նույն տեղում, էջ 88:

⁴³ 1941 թ. ապրիլից մինչև 1945 թ. ապրիլը Ն. Մ. Տոկարսկին Հայաստանի պատմական հուշարձանների պահպանության կոմիտեի նախագահի տեղակալն էր: Նույն թվականին «փոխադրվելով Հայկական ՍՍՀ նորաստեղծ Գիտությունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտը, տարիների ընթացքում կատարած հետազոտությունների իր արդյունքները Տոկարսկին ամփոփեց «Հին Հայաստանի հարտարապետությունը» սովորաձևով մեմագրության մեջ (1946)»: Տե՛ս Վ. Հարությունյան, «Ն. Մ. Տոկարսկի» [մանախոսական], *ՊԲՀ*, 1978, թիվ 1, էջ 293:

⁴⁴ Տիրան Մարությանի անձնական արխիվում պահվում է ակադեմիկոս Վարազդատ Հարությունյանի 2004 թ. նոյեմբերի 30-ով թվագրվող նամակը Մարությանին, ուր նամակագիրը, անդրադառնալով Տոկարսկու գրքի գրախոսականի հարցին, գրում է. «Հարկ եմ

Թերևս գրաքննության⁴⁵ արժեքի նման գրախոսականների շարժանանալու ցանկությունն էր պատճառն այն իրողության, որ հետագա երկու տասնամյակի ընթացքում հայաստանյան մասնագիտական հրատարակություններում Տալքի հուշարձանները դիտարկվում էին լոկ համեմատությունների համատեքստում, խնդիր չէր դրվում հարցի նկատմամբ ավելի համալիր մոտեցում որդեգրելու⁴⁶։ Լայն առումով դա նաև խորհրդային «ժողովուրդների բարեկամության» և «սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի» կեղծ գաղափարախոսությունների դրսևորում էր։ Ահա նման իրավիճակում, 1960-ականների սկզբին Տիրան Մարտիանը շարադրեց «Բանակ տաճարը» աշխատությունը, որը պետք է լույս տեսներ 1964 թ. և որի համար կարծիք էր գրել ակադեմիկոս Ս. Տ. Երեմյանը⁴⁷։

համարում [նշել], որ այդ հոդվածում իմ բաժինը վերաբերում է միայն գրքի կառուցվածքին, նրա ընթացքի նշգրիտ շարադրման, նաև առանց ընդգրկելու ուշ միջնադարը։ Երբ վրացիները վայնասուն բարձրացրին գրքի դեմ Տալքի կապակցությամբ, Հայաստանի կուսակցական վերին առյուծները պարտադրեցին ֆաղափական գնահատական տալ, ինչը ստիպված եղավ կատարել Բարկեն Առաֆեյանը՝ հակառակ իր կամքի։ Այս է նշմարությունը»։

⁴⁵ Այս իմաստով բնութագրական է պատմաբան Արման Կիրակոսյանի դիտարկումը. «Նորհրդային գաղափարախոսությունը և գրաֆնությունը խստորեն հետևում էին հայ ժողովրդի պատմական անցյալի և հայ-թուրքական հարաբերությունների լուսաբանման և ուսումնասիրության հարցերում «ինտերնացիոնալիզմի» և «դասակարգային» մոտեցման սկզբունքներին, գործող գաղափարախոսական շրջանակները խախտողներին պատժում էին, նրանց ներկայացվում էին մեղադրանքներ «նացիոնալիզմի և բուրժուական օբյեկտիվիզմի» մեջ»։ **Արման Կիրակոսյան**, «Предисловие,» в кн.: *Армения и советско-турецкие отношения в дипломатических документах 1945-1946 гг.*, с. 49:

⁴⁶ Անգամ հայ նարտարապետության պատմությանը նվիրված առաջին ակադեմիական ընդհանրացնող աշխատանքում ընդամենը նկատվում է, որ Իշխանը կառուցել է Ներսես կաթողիկոսը, և որ «X դարում Զվարթնոցի հորինվածքը իր դրսևորումն է գտնում վրացական նարտարապետության մեջ, Բանայում [խոսքը նույն Ներսեսի կառուցած Բանակ տաճարի մասին է]...»։ Տե՛ս. **Ս. Խ. Մնացականյան**, «Հայկական նարտարապետությունը VI դարի երկրորդ կեսից մինչև VII դարի վերջը», *Ակնարկներ հայ արվեստի պատմության. 2. Ակնարկ հայ ճարտարապետության պատմության*, խմբագիրներ **Ք. Ն. Առաքելյան, Մ. Գ. Մազմանյան**, Երևան, Հայկ. ՍՍԻ ԳԱ հրատ., 1964, էջ 163: Իրավիճակի դրական փոփոխություն է առճանաչվում լոկ 1960-ականների վերջին, մանրամասն տե՛ս **Բ. Ն. Արակեյան, Վ. Մ. Արությունյան, Ս. Մ. Մնացականյան**, *О некоторых вопросах истории армянской архитектуры (по поводу книги Г. Н. Чубинашвили «Разыскания по армянской архитектуре»)*, Ереван: изд-во АН Арм. ССР, 1969:

⁴⁷ Կարծիքում մասնավորապես գրված է. «Անձի պաշտամունքի տարիներին հայագետների համար վերացավ հնարավորությունը խոսելու Տալք երկրամասի պատմական հուշարձանների և նրա պատմության մասին։ Պատմական սկզբնաղբյուրները և հնագիտական ավյակները կարելի էր լուսաբանել միայն որոշ կանխամտածված տեսանկյունով։ Միայն վերջերս, երբ հնարավորություն տրվեց խոսելու պատմության և մշակույթի հարցերի մասին օբյեկտիվ դիրքերից, ստեղծվեցին պայմաններ ուսումնասիրելու այնպիսի հարցեր, ինչպիսին է առաջադրված աշխատությունը»։ **Տիրան Մարտիան**, *Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում*, էջ 181-182: Այսինքն՝ «Բանակ տաճարը» աշխատության

Մակայն դրան փոխարինելու եկավ «Տայքի ճարտարապետական հուշարձանները» ավելի ընդարձակ աշխատությունը (Բանակին նվիրված առանձին գլխով), որը պետք է լույս տեսներ 1970 թ., բայց լույս տեսավ 1972 թ. 5.000 օրինակ տպաքանակով, որից 4.000 օրինակը Վրաստանի կոմկուսի կենտկոմի գաղափարական գծով քարտուղար Ստուրուայի ղրղմամբ, Հայաստանում նույն պաշտոնը զբաղեցնող Ռ. Խաչատրյանի կարգադրությամբ ոչնչացվեց⁴⁸: Մակայն կարճ ժամանակ անց, ընդառաջելով ստեղծագործական մի քանի միությունների առաջարկին, ՀԿԿ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ա. Ե. Քոչինյանի կողմից կարգադրություն եղավ այդ գիրքը վերահրատարակել: Այն լույս տեսավ միայն 1978 թ.⁴⁹, սակայն նոր վերնագրով առանց «Տայք» անվան: Ժամանակ անց աշխատության փոքր-ինչ համառոտված տարբերակը տեղ գտավ Տիրան Մարությանի ռուսերեն մենագրության մեջ⁵⁰: Մեսրոպ արքեպիսկոպոս Աշճյանի հոգածությամբ 2003 թ. լույս տեսած «Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում» շուրջ 500 էջանոց աշխատության ավելի քան կեսը նվիրված էր Տայքի, ինչպես նաև Վրաստանի մի շարք առանցքային հուշարձանների դիտարկմանը:

Տիրան Մարությանի արխիվում կա երկու տետրակ, վերնագրված «Տայք. 1974» և «Պատմություն Տայքի ճարտ[արապետական] հուշարձաններին» նվիրված գրքերի տպագրության», ընդհանուր առմամբ 50 և 17 էջ ծավալով: Սրանցում մանրամասնորեն նկարագրվում են հեղինակի՝ 1963-64 թվականից ի վեր խնդրին անդրադառնալու պատճառները, գիտահետազոտական աշխատանքի ընթացքը, հիշատակվում են ընտրված թեմատիկայի շուրջ խոսքով և գործով աջակցողները և ոգևորողները (օրինակ, ճարտարապետներ Հովհաննես Մարգարյան, Միքայել Մազմանյան, Արծվին Գրիգորյան, Ռաֆո Իսրայելյան, Լևոն Բաբայան, Մուրադ Հասրաթյան, Լևոն Զորյան, գրողներ Հրաչյա Քոչար, Սերո Խանգաղյան, արվեստագետներ Մարտիրոս Սարյան, Ռուբեն Զարյան, պատմաբաններ Սուրեն Երեմյան, Ռաֆայել Թադևոսյան, կուսակցական և հասարակական գործիչներ Զոն Կիրակոսյան, Կարլեն Դալլաքյան, Հրաչիկ Սիմոնյան, Վարդգես Համազասպյան, Մխիթար Դավթյան, հրատարակչու-

ստեղծումը առաջին հերթին պայմանավորված էր խրուշչովյան «ձնհալի» տարիների գործումով:

⁴⁸ Տե՛ս **Տիրան Մարության**, Հայ դասական ճարտարապետության ակունքներում, էջ 182:

⁴⁹ **Տիրան Մարության**, Հայ ճարտարապետության հուշարձաններ. Խորագույն Հայք, Երևան, «Սովետական գրող», 1978, 183 էջ (ռուսերեն և ֆրանսերեն ամփոփումներով): Նկատենք, որ Ա. Ե. Քոչինյանը հանրապետության կոմկուսի ղեկավարի պաշտոնում մնաց մինչև 1974 թ. նոյեմբերը:

⁵⁰ **Тирани Марутян**, Архитектурные памятники: Звартноц, Аван, Собор Аниийской Богоматери..., Ереван: изд-во "Хорурдаин грох", 1989, 269 с. (с резюме на английском языке). Գրքի տեխնիկական 94 էջը, այսինքն՝ ավելի քան 1/3-ը, տեղադրված էր "Архитектурные памятники Глубинной Армении" վերնագրի ներքո:

թյան ղեկավարներ և բաժնի վարիչներ Մկրտիչ Սարգսյան, Գևորգ Արշակյան, Գրիգոր Զարեյան, Վիկտոր Բալայան, Վոլոդյա Վարդանյան), ինչպես նաև տարբեր կերպ խոչընդոտողները (Վարազդատ Հարությունյան, Ստեփան Մնացականյան, Կենտկոմի քարտուղար Ռոբերտ Խաչատրյան, «Հայաստան» հրատ. տնօրեն Վահագն Մկրտչյան, «Սովետական գրող» հրատ. տնօրեն Հարություն Ֆելեքյան և այլք): Տեսորակներում հանգամանալիորեն ներկայացվում են հեղինակի դեգերումները Տայքի, Խորագույն Հայքի և “Архитектуры бые памяти-НДУКА” գրքերի տպագրության խնդրի շուրջ: Խորհրդահայ գրաքննությունն աշխատում էր ուղղակի, բայց ավելի շատ՝ անուղղակի ձևերով: Մարությանի գրքերի հրատարակման ճակատագրի հենքին կարելի է ասել, որ դրա հիմնական դրսևորումներն էին.

- ամիսներով ու տարիներով գործը ձգձգելը (հատկապես դա «լավ» էր հաջողվում Հարություն Ֆելեքյանին, ով կարողացավ ոռուերեն գրքի հրատարակությունը 1982 թ.-ից ձգել մինչև 1989 թ.), այդ կերպ հեղինակին «կոտրելու» փորձերը,

- գրքի ձեռագիրը բազմիցս կարծիքի ուղարկելը և անգամ դրական արձագանքներից հետո, ժամանակ անց, կրկին նույն գիտահետազոտական և մշակութային հիմնարկությունները կարծիքի ուղարկելը,

- մասնագիտական հանրության ճանաչված ներկայացուցիչների կողմից գաղափարախոսական բնույթի պիտակավորումներով գրախոսականների հրապարակումը և այդպիսով որոշակի թեմայի ուղղությամբ հետազոտություններ իրականացնելու փաստացի արգելափակումը,

- մասնագիտական հանրության ճանաչված ներկայացուցիչների կողմից անորոշ, երկիմաստ կարծիքներ շարադրելը և այդ կերպ խնդիրը մասնագիտականից վարչարարական հարթություն տեղափոխելը: Այսինքն՝ այս պարագայում հենց այդ մասնագետներն (տվյալ դեպքում՝ ճարտարապետ-մասնագետներն) էին հանդես գալիս որպես գրաքննության իրականացման անուղղակի գործիքներից մեկը,

- վրացական գործոնի մասին հաճախ անուղղակի, երբեմն էլ պարզորոշ ակնարկներ անելը. «այդ վրացիներից պիտի հեռու մնալ», «գրքում վրացու անուն կա՞, չի՞ կարելի այդպիսիք հանել, ուրեմն չեմ հրատարակի» (Ֆելեքյան), «հեռու մնա այդ նյութից, շառոտ գործ է, գործ չունես, թեպետև դրանք մեր հուշարձաններն են» (Մազմանյան), կամ երբ հրատարակչության խմբագիր Մարգարիտ Թերզյանը «չնշում էր այն բոլոր էջերը, որտեղ հանդիպում էր Զուբինաշվիլուն և Մնացականյանին»,

- «սոցիալիստական ինտերնացիոնալիզմի» գաղափարախոսության միակողմանի կիրարկումը («մենք չպիտի լինենք վրացիների պես» և այլն), մասնավորապես վախը նացիոնալիզմի մեջ մեղադրվելուց: Այս վախը գալիս էր ստալինյան ժամանակներից, երբ նացիոնալիզմի մեջ մեղադրվելու արդյունքում տասնյակ հազարավոր խորհրդային քաղաքացիներ (այդ թվում և հազա-

րավոր հայ մարդիկ) հայտարարվում էին խորհրդային իշխանության թշնամիներ, աքսորվում էին կամ պարզապես գնդակահարվում⁵¹: Ականատեսներից մեկի վկայությամբ, ՀԿԿ ԿԿ առաջին քարտուղար Անտոն Քոչինյանն իբր ասել է. «տես, այս գիրքը (իր սեղանի վրա դրված Մարությանի «Տալքի ճարտարապետական հուշարձանները») չենք կարողանում հրատարակել որոշ անառողջ մարդկանց պատճառով, որոնք մեզ մեղադրում են նացիոնալիզմի մեջ»:

● ՀԿԿ Կենտկոմի ագիտացիայի և պրոպագանդայի բաժնի անհարկի միջամտությունները հրատարակչական գործերին, այս պարագայում՝ Տալքի ու Վրաստանի հուշարձաններին առնչվող խնդիրներին: Մեջբերում եմ «Հայաստան» հրատարակչության տնօրեն Վահագն Մկրտչյանի ձեռագրվածները. «բայց այնուամենայնիվ այս բոլորը չենք համաձայնեցրել [Կենտկոմի հետ]» կամ «եթե Կենտկոմը, որ իր որոշմամբ ենք արել [գրքի ոչնչացումը], այժմ էլ մեզ նորից կանչի և նոր կարգադրություն անի, կմտցնենք 1975 թ. ֆինանսական պլանի մեջ, պատահականորեն, եթե տեղ բացվի, կարող ենք [19] 74 թ. IV կվարտալ տեղավորենք»: Նա էր, ի մասնավորի, նաև ստիպել «Տալքի ճարտարապետական հուշարձանները» գրքից հանել ֆրանսերեն ամփոփումը, հրատարակչության որոշմամբ էր, որ գրքում տեղ չէր գտել անվանացանկը և անվանաթերթի ռուսերենը, վերջապես «վերևից» ստացված հրահանգի հիման վրա նրա անմիջական կարգադրությամբ էր սկսվել արդեն լույս տեսած «գրքի կտրատումը»:

Այսպիսով, Տալքի պատմության և մշակույթի ուսումնասիրության հարցն իր մեջ ունի նկատելի քաղաքական բաղադրիչ և խորհրդահայ գրաքննության հետ միասին եղել է այն հիմնական խոչընդոտը, որն էապես դժվարացրել, կարելի է ասել՝ արգելափակել է Տալքի հուշարձանների ուսումնասիրության գործը խորհրդային Հայաստանում: «Պատմական Տալք. պատմություն, մշակույթ, դավանանք» միջազգային գիտաժողովի հրավիրումն ու անցկացումը վկայում են, որ Հայաստանի երրորդ Հանրապետությունում այդ արգելքը հաղթահարված է:

АРУТИОН МАРУТЯН

ИССЛЕДОВАНИЕ ИСТОРИИ АРХИТЕКТУРЫ ТАЙКА И СОВЕТСКАЯ ЦЕНзуРА

Ключевые слова: Тайк, архитектурные памятники Тайка, армяно-грузинские взаимоотношения в области архитектуры, Карсская область, Ардаган, Турция, Джанашия, Николай Токарский, Тиран Марутян.

⁵¹ Խնդրի շուրջ վերջին հրապարակումներից տե՛ս Հրանուշ Խառատյան, Գայանե Շագոյան, Հարություն Մարության, Առն Աբրահամյան, Ստալինյան բռնաճնշումները Հայաստանում. պատմություն, հիշողություն, արժեք (Հիշողության ազգագրություն, 5), Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2015:

Исследование архитектурных памятников Тайка имеет почти полуторавековую историю и является частью армяно-грузинских споров относительно архитектурного наследия. Помимо научного, оно имеет также политическое значение, что в специальных публикациях по архитектуре прямым образом не затрагивается, но в случае необходимости выдвигается на первый план как исследователями, так и политическими и общественными деятелями. Дело в том, что фактор принадлежности культовых зданий к той или иной культуре в значительной мере является признаком того, каковым был этнический состав населения того или иного региона в период возведения этих сооружений, в определенном смысле – и в последующие века.

В статье в общих чертах рассматривается вопрос изучения архитектурного наследия Тайка; советско-турецкие отношения после Второй мировой войны, связанные с претензиями на Карсскую область; а также некоторые вопросы формирования грузинских территориальных претензий. Сделан акцент на судьбу книг Николая Токарского “Архитектура древней Армении” (1946) и Тирана Марутяна “Архитектурные памятники Тайка” (1972). Стиль работы советской и, в частности, армянской-советской цензуры раскрывается на примере судьбы книг Т. Марутяна, в которых имеются разделы, посвященные архитектуре Тайка. При анализе явления используются также материалы из неопубликованных воспоминаний Т. Марутяна.

HARUTYUN MARUTYAN
THE STUDY OF THE HISTORY OF TAYK'S
ARCHITECTURE AND SOVIET CENSORSHIP

Keywords: Tayk, Tayk's architectural monuments, Armenian-Georgian controversies in regard to architectural heritage, Kars region, Ardahan, Turkey, Janashia, Nikolay Tokarsky, Tiran Marutyun.

The study of the architectural monuments of Tayk has begun one and a half centuries ago and is part of the history of the Armenian-Georgian controversies in regard to architectural heritage. It has both scientific and political significance, and remains a subject that is not directly touched upon in special publications on architecture and is only highlighted in case of necessity by researchers or political and public figures. Places of worship (which were merely regarded as monuments

during the Soviet period) are also indicators for the ethnic structure of the region they were built in.

The present article examines the history of the study of Tayk's architectural heritage during the Soviet period, the developments of the Soviet-Turkish relations after World War II in relation to the territory of the former Kars region, as well as some questions about the formation of Georgia's territorial "claims." Special attention is devoted to the fate of the books *The Architecture of Ancient Armenia* by Nikolay Tokarsky (1946) and *The Architectural Monuments of Tayk* by Tiran Marutyan (1972), which was immediately destroyed. The approach of the Soviet and Soviet-Armenian censorship is studied based on the example of the fate of Tiran Marutyan's books, which contained sections on the architecture of Tayk, and his unpublished memoirs.